

УДК 94(100) «.../05»:929Арістотель(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.25>

«ПОЛІТИКА» АРІСТОТЕЛЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗИ ГРЕЦЬКОГО ПОЛІСУ

Пономаренко Людмила,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

ORCID ID: 0009-0009-1359-303X

У статті проаналізовано судження Арістотеля щодо історичних фактів та подій у Стародавній Греції IV ст. до н. е., які пізніше отримали термін «криза грецького полісу». Арістотель протягом свого життя був свідком багатьох перипетій та явищ у грецьких полісах, що знайшли своє відображення у творі «Політика». На основі тексту твору досліджено погляди Арістотеля на складники успішного функціонування держави, його розуміння поняття свободи та громадянства, ознаки громадянства у демократичних державах. Зазначено, що Арістотель велику увагу звертав на такі поняття, як «справедливість» та «повага до закону», які могли бути реалізовані в демократичній державі. Автор «Політики» акцентував увагу на нових тенденціях, які з'явилися у грецьких полісах, зокрема у новостворених «крайніх демократіях», де народні декрети, а не закон, набували вирішального значення. Проаналізовано ставлення Арістотеля до нового явища в житті полісів – впливу демагогів на суспільну думку та їхніх методів діяльності. Зауважено, що, використовуючи різні способи впливу на демос, демагоги призводили до бунтів та переворотів задля отримання влади, аргументуючи це волею народу. Як об'єкт особливої уваги автор «Політики» розглядав професійні якості управлінців та їхні фінансові зловживання на займаних посадах. Відзначено, що за допомогою неправомірних дій керівників іноземці і метеки отримували права громадянства та впливали на життя держави. На думку Арістотеля, зазначені тенденції збурювали суспільство, пропагували вседозволеність та спонукали до їх морального занепаду. Відзначено, що значна роль у руйнуванні традиційної полісної солідарності відводилася зростаючій майновій нерівності, яка формувала нові взаємовідносини – суспільство панів і рабів, а не об'єднання вільних. Арістотель уважав, що виправити таке становище можна наявністю забезпечених прошарків населення – середнього класу, де суспільна рівновага у полісах може бути гарантована їхньою політичною силою.

Ключові слова: Арістотель, держава, закон, поліс, «Політика», суспільство.

Ponomarenko Liudmila. Aristotle's «Politics» as a source of crisis of Greek polis research

The article analyzes Aristotle's judgments regarding historical facts and events in Ancient Greece in IV century B.C., which later received the name «the crisis of Greek polis». During his life, Aristotle witnessed many vicissitudes and phenomena in Greek polises, which were reflected in his work «Politics». Based on the text of the work Aristotle's views on the components of successful functioning of the state, his understanding of the concepts of freedom and citizenship, features of citizenship in democratic states were examined. It is noted that Aristotle paid great attention to such concepts as justice and respect for the law, which could be implemented in a democratic state. The author of «Politics» focused on new tendencies that appeared in Greek polises, in particular, in the newly created «radical democracies», where public decrees, and not the law, became decisive.

The article analyzes Aristotle's attitude to a new phenomenon in the life of the polises – the influence of demagogues on public opinion and their methods of activity. It is noted that using various methods of influencing the demos, demagogues led to riots and coups to gain power, arguing that it is the will of the people. As an object of special attention the author of «Politics» regarded professional qualities of managers and their financial abuses in the positions held. It is noted that, by means of illegal actions, managers, foreigners and meteks received the rights of citizenship and influenced the life of the state. According to Aristotle, these tendencies disturbed the society, promoted permissiveness and encouraged their moral decline. It was noted that a significant role in the destruction of the traditional solidarity of polises was attributed to growing property inequality, which formed new relationship – a society of masters and slaves, not an association of freemen. Aristotle believed that such a situation could be corrected by the presence of financially secure layers of population, that is the middle class, where the social balance in polises could be guaranteed by their political power.

Key words: Aristotle, state, law, polis, «Politics», society.

Постановка проблеми та її значення. Теоретичне визначення поняття «криза грецького полісу» виникло набагато пізніше за саме явище, тому багато грецьких авторів, описуючи події, які пізніше стали називати кризовими, користувались інформацією із реального життя грецького суспільства. Вони аналізували суспільні, політичні та економічні події в окремих державах-полісах, указуючи на певні факти та тенденції, які з'явилися у IV ст. до н. е і які, на їхню думку, суперечили традиційним уявленням про полісну систему. До таких авторів ми можемо віднести Арістотеля та його твір «Політика»,

оскільки його біографія припала на бурхливий період в історії Стародавньої Греції, коли за одне IV ст. греки пережили кризу своїх полісів, декілька варіантів тиранії та потрапили в кінці століття під владу монархічної Македонії. Арістотель був безпосереднім свідком та учасником багатьох названих подій, тому його теоретичні роздуми та висновки мають під собою цілком реальне підґрунтя.

Автор «Політики» залишив у спадщину твори, які мають енциклопедичний характер – від природничих до філософських та політичних. Зважаючи на той факт, що значна частина його праць не дійшла до сучасних дослідників, була втрачена ще в античні часи, роль «Політики» важко переоцінити серед його творів. Арістотель від початку своєї діяльності викликав неабиякий інтерес спочатку в сучасників, а потім у дослідників його діяльності: філософів, політологів, правників, соціологів та істориків. Не одне покоління вчених знаходило у роботах Арістотеля предмет свого дослідження. Не обійшла увагою праці Арістотеля у своїх розвідках наукова спільнота незалежної України. Чисельні дослідження вчених стосуються аналізу окремих теоретичних положень «Політики». Найбільшу увагу дослідників привертають думки Арістотеля про становлення, розвиток, типологізацію різних державних утворень. Зокрема, такими авторами, як В.С. Петрінко [1], В. Климончук [2], проаналізовано погляди Арістотеля на грецький поліс як державне утворення та сутність людини і суспільства в державі. В.В. Ніколенко [3] дослідив погляди грецького вченого на модель побудови демократичного суспільного життя і державотворення. А.В. Найчук [4] здійснив аналіз соціально-політичних концепцій Арістотеля. О.Г. Козинець, А.І. Остапенко [5] надали порівняльну характеристику суджень Платона і Арістотеля про державу та право. Концепції Арістотеля щодо соціальної рівності і справедливості були проаналізовані С.Г. Меленко [6]. В.В. Левкулич [7]. М. Ковальчук [8] ґрунтовно розглянув положення Арістотеля про роль і значення політика в управлінні державою.

Мета наукового дослідження. Метою статті є аналіз та систематизація поглядів Арістотеля на нові суспільно-політичні та економічні явища у грецьких полісах четвертого століття до нашої ери, які були відображені творі «Політика».

Виклад основного матеріалу. Арістотель народився 384 р. до н. е. у грецькій колонії Стагірі на північно-західному узбережжі Егейського моря, яка потрапила під владу Македонського царства. Батько Арістотеля Нікомах був лікарем і служив у македонського царя Амінті III. Своє дитинство Арістотель провів при царському дворі, товаришуючи зі своїм однолітком, сином Амінті – майбутнім македонським царем Філіпом II. У 369 р. 15-річний Арістотель залишився без батьків. Опікун Арістотеля Проксен дозволив йому покинути рідний дім і вирушити до Афін здобувати освіту, бо ж відомо, що Афіни на той час були центром культурного життя Еллади. Починаючи з 367 р. до н. е. життя Арістотеля на 20 років було пов'язане з Академією Платона, де він спочатку був учнем, а потім учителем. У знаменитому місті Арістотель на практиці відчув життя без громадянства та політичних прав, хоча Платон його високо цінував. Після смерті Платона Арістотель покидає Афіни, мандрує, виховує Александра, сина Філіпа, і знову повертається в Афіни із цілком сформованими переконаннями. За підтримки македонців у 355 р. до н. е. він засновує свою філософську школу (перипатетичну) – Лікей, де викладав 12 років. Усі негативні боки політичної боротьби у полісах Арістотель також відчув на собі, оскільки після смерті Александра Македонського в Афінах відбулось антимакедонське повстання, усі, хто якимось чином був причетний до македонців, зазнали гонінь, зокрема й Арістотель. Він покидає Афіни, переїжджає на о. Евбея, де помирає у 322 р. до н. е. [9, с. 5–8].

Політичні, соціальні процеси, які відбувалися у IV ст. до н. е. в полісах, відображені в «Політиці», де Арістотель скрупульозно проаналізував усі кризові явища, які мали місце в той період, опираючись на свій практичний досвід та досвід інших сучасників подій.

Для Арістотеля, як для всіх греків, поліс мав найвище політичне надбання, оскільки давав змогу громадянам самореалізуватися та бути захищеним у досить жорсткому світі, тобто «поліс» – це насамперед люди, а тільки потім всі матеріальні блага, цінності та інституції [5, с. 39]. А.В. Найчук справедливо зауважує, що «основні цінності грецького поліса вибудовувалися з утвердженням ідеї громадянства. Основою громадянства виступали: людина – як міра усіх речей, свобода – вищий прояв цінностей людини, справедливність – головна мета активного існування людини» [4, с. 112]. Усі ці складники успішного життя громадян могли бути реалізовані в державі, яка, на думку Арістотеля, «...створюється не задля того, аби жити, а здебільшого для того, щоб жити щасливо» [9, с. 125]. Ця основна ідея щасливого життя має бути втілена у формах державного устрою, «...які спрямовують до загального щастя, є, виходячи із засад справедливості, правильними». Водночас «ті ж форми, де віддається перевага особистій користі правителів, – усі помилкові, бо відхиляються від правильних, ґрунтуючись на деспотичних засадах». Зрозуміло, що держава, яка гарантує щасливе життя, є об'єднанням вільних громадян [9, с. 120].

Для греків однією з найголовніших цінностей була і справедливність, поняття якої пов'язане з уявленням про державу, «бо вона впорядковує засади політичного об'єднання», правосуддя ж, на їхню

думку, «є мірилом справедливості» [9, с. 29] Арістотель зазначав, що поняття добра і зла, справедливості і несправедливості притаманні тільки людям, і сукупність усього цього і становить основу сім'ї та держави [9, с. 28]. Значущу роль у житті суспільства відігравали і взаємовідносини громадян: «товариські стосунки – найбільше щастя для держави, бо за наявності таких відносин випадки бунтів траплятимуться рідше» [9, с. 62]. Такі стосунки сприяли взаємному спілкуванню. «Останнє спирається на почуття взаємної приязні, бо саме приязнь – необхідна умова для співжиття» [9, с. 127]. Зрозуміло, що всі складники щасливого життя у грецьких полісах можливі були лише для громадян, тому Арістотель детально розглядав визначення громадянства у різних типах держав. Основними ознаками для громадянина демократичної держави він уважав участь у законодавчій та судовій владі (хто бере участь у суді і народних зборах), обов'язкове громадянство батька та матері, а не котрогось із них [9, с. 107–108]. При цьому автор «Політики» звертав увагу на набір певних «чеснот» для життя у колективі: «доброму ж громадянину треба навчитися вміння і керувати, і коритися» [9, с. 113]. У підсумку Арістотель зауважував, що громадянином переважно буде той, хто володіє сукупністю громадянських прав.

На думку С.Г. Меленко, підґрунтям для встановлення загальних правил життя стародавніх греків у своїх державах є дотримання закону. Верховна влада в державі повинна підпорядковуватися законові, а не людині, тому що саме закон непідвладний впливові людських вад, які завжди спонукають правителя діяти у річищі владно-індивідуалістичних, а не державних інтересів [6, с. 63]. Декілька століть основою грецької демократичної системи були свобода і повага до закону. У праці «Політика» Арістотель неодноразово звертався до цієї тези як до надзвичайно важливої у функціонуванні полісного устрою. Можна погодитися з міркуванням М. Ковальчука, що Арістотель стверджує абсолютну владу закону над індивідом незалежно від його статусу та походження, що забезпечує стабільне функціонування держави як системи [8, с. 152]. Причому закон ним розглядався діалектично, як такий, що потребує змін у процесі життя суспільства і держави зокрема. Він зазначав, що «...писані закони не слід залишати незмінними. Як у решті мистецтв, так і в державному устрої неможливо викласти все досконало. Необхідно викладати закони у загальному вигляді, людські ж дії несуть у собі відбиток особистості. Із цього випливає, що деякі закони час від часу доводиться змінювати» [9, с. 85]. Правління закону, а не фізичних осіб із притаманними їм вадами, забезпечує стабільність держави у цілому та існуючої форми правління зокрема [6, с. 64]. Неабияка роль відводилась і персональним якостям політика, де потрібно було поєднати природний хист, здібності, чесноти задля досягнення власною політичною діяльністю загального блага для усього суспільства загалом [8, с. 153].

Життя стародавніх греків у IV ст. до н. е. внесло суттєві зміни у базові принципи функціонування полісів, руйнуючи традиційні основи співіснування громадян та держави у цілому.

Звичайно, що в першу чергу зміни відбулися у прерогативах певних законів та дотримання законодавства у цілому. Характеризуючи різні види демократичних держав, Арістотель особливо підкреслював, що саме «правильні» демократії опираються на закон, до «крайніх демократій» відносяться ті, де «... верховна влада належить не законові, а демосові. А це трапляється тоді, коли вирішального значення набувають народні декрети, а не закон» [9, с. 169]. Арістотель уважав великою проблемою, коли закон ігнорується, відбуваються всілякі маніпуляції закону на угоду певним особам або окремим групам населення. Ураховуючи той факт, наскільки ретельно і з певними подробицями Арістотель аналізував зазначені процеси, такі явища у демократичних полісах були не поодинокими. Автор «Політики» ототожнював владу демосу, що ігнорувала закон, із тиранією, яка для греків була найгіршою формою правління: «...постанови ж такої демократії мають те саме значення, що й у тиранії розпорядження тирана» [9, с. 170].

Арістотель висвітлював і досліджував ще одне явище, яке з'явилося в епоху кризи полісу, – діяльність та вплив демагогів на суспільну думку, а отже, і на прийняття певних рішень: «Останні ж усвідомлюють те, що вирішальне значення ... надається не законам, а постановам народу... І трапляється так, що демагоги стають могутніми внаслідок зосередження в руках демосу всіх важелів влади, чинячи все на угоду простолюдоді, завдяки чому користуються в нього беззастережним довір'ям» [9, с. 170]. Автор «Політики» зауважував, що їх чисельність у цей період значно зростає: «Нині, з розквітом ораторства, демагогами стають ті, хто вміє виступати з промовами» [9, с. 219]. Арістотель також ознайомив зі способами впливу на демос, які, на нашу думку, були одними з перших політтехнологій в історії: «Існує п'ять способів, за допомогою яких, хитруючи або ж удаючись до обману, можна здобути прихильність народу: через народні зібрання, інституції, судові установи, військову службу та гімнастичні вправи» [9, с. 188]. Аналізуючи діяльність демагогів, Арістотель указував на їхні досить небезпечні наслідки для держави, коли підбурювання психологічно нестійкої маси населення призводить до бунтів і державних переворотів. Такі дії, аргументовані волею народу, використовувалися задля отримання влади: «...заколотники, ошукавши спочатку народ брехливими обіцянками, здійснюють переворот зі згоди народу, а потім, через

певний час, силою захоплюють владу у свої руки, хоча народ цього зовсім не бажає» [9, с. 217–218]. Саме таких «народних» політиків Арістотель звинувачував у конфліктах, що найчастіше відбувалися в демократичних державах. Демагогам Арістотель відводив роль призвідників бунтів та маніпуляторів окремими групами населення як із середовища впливових осіб полісу, так і демосу. Вони «своїми брехливими доносами з приватних справ на визначних осіб примушують останніх гуртуватися ... а з іншого боку – підбурюють проти них простолюду» [9, с. 218]. Окрім того, демагоги, на думку Арістотеля, у демократичних державах найбільше схильні до одноосібної влади: «до тиранії прагнуть найвпливовіші: у демократіях – демагоги...» [9, с. 231]. Вони за допомогою свого ораторського мистецтва та набору демагогічних прийомів могли легко переконати демос діяти на свою користь.

Арістотель зазначав, що в грецьких полісах існує певна категорія вільного населення, яка у правовому відношенні не має громадянських прав. До таких він відносив іноземців та метеків. Водночас Арістотель визнавав, що фактично ці групи населення тією чи іншою мірою беруть участь у житті держави попри заборону. Зокрема, іноземці користуються певними правами на підставі укладених угод. Окрім того, існували різні можливості для того, щоб обминути закон. Автор «Політики» зауважував, що «...у державі з великою щільністю населення можна легко роздавати права громадянства чужоземцям і метекам, бо ж неважко приховати це внаслідок велелюдності держави» [9, с. 299]. Окрім того, можна використовувати і неформальні відносини, де «вдаються за допомогою до того чи іншого ласкавця» [9, с. 106]. Тобто на практиці жорстку систему громадянства можна було обійти завдяки не зовсім чесним засобам та отримати можливість впливати на життя полісу.

Зловживання владою ставало досить суттєвою проблемою, тому Арістотель звертав увагу на ще одне негативне явище, яке сьогодні отримало назву «корупція». Факти нечесного використання посад викликали не тільки негативні емоції, а й підривали основи державної системи, з якою ототожнювалися керівники. «...Зверхність і корисливість державних урядовців викликають обурення в народі як проти них, так і проти того державного устрою, що дає їм можливість (так чинити)» [9, с. 210]. Але Арістотель фіксував такі дії не тільки у середовищі можновладців, а й серед простого населення, що свідчило про руйнування традиційних моральних цінностей греків: «...Коли ж народ має думку, що власті розкрадають державне майно, він ремствує – мовляв, його позбавлено і почестей, і змоги наживатися (за рахунок державного майна)» [9, с. 233]. Окрім того, згадані зловживання збурювали суспільство, посилювали антагоністичні тенденції: «Прагнення отримати прибуток і пошану взаємно дратує людей ... тому що вони бачать, як люди ... користуються привілеями...» [9, с. 210]. Виходом з такої ситуації, на думку Арістотеля, стало б оприлюднення фінансових витрат на всіх рівнях для максимального ознайомлення та довготривале зберігання копій рахунків. «Щоб запобігти розкраданню державного майна, передача грошових сум (урядовцями своїм наступникам) має відбуватися в присутності всіх громадян, а копії рахунків повинні зберігатися у фратріях, лохах і філах...» [9, с. 234]. Підкреслювалося, що «...тим, хто безкорисливо прослужив в інституції, треба виявляти встановлені законом знаки пошани» [9, с. 234]. Проте Арістотель не покладав великі надії на принцип відкритості та осуд громадян і пропонував превентивні заходи: «...найголовніше за всякого державного устрою – це через відповідні закони та решту постанов налагодити таку систему правління, аби урядовці не мали змоги перетворювати її на джерело своєї корисливості» [9, с. 233].

Поряд зі зловживаннями владою у полісах з'явилася ще одна проблема – професійна якість управлінців. Якщо в період становлення та розквіту полісів посади були безоплатними і займалися громадянами, які хотіли проявити свої здібності і зробити щось корисне для громади, то ситуація докорінно змінилась у IV ст. до н. е. Формування нової політичної еліти розпочалося задовго до яскравих проявів кризових явищ (приклад Алквіада), нові вимоги часу «...руйнували чесність і прозорість у політичній боротьбі на угоду персональним амбіціям... Патріотизм та колективізм поступово витіснялися особистими вигодами, задля яких можна ігнорувати суспільні інтереси» [10, с. 230]. Тому у «Політиці» ми отримуємо нову характеристику посадових осіб, де «...усі громадяни сходяться на зібрання, вирішуючи всі державні справи; посадові ж особи не вирішують нічого, а тільки дають попередній висновок із певного питання» [9, с. 192]. Виплата коштів за посади та за участь громадян у народних зборах урізноманітнили структуру управлінців, як правило, не на користь професійним та моральним якостям. «Управляючи державою завдяки тому, що з'явилося більше можливостей для дозвілля, народ (у тому числі й убогі) ще й отримує певну винагороду. Ось чому простолюду з особливим завзяттям береться за державне управління» [9, с. 173]. Аналогічна ситуація відбувалась і на народних зборах, які покликані були вирішувати найважливіші проблеми держави, натомість імітували бурхливу діяльність. Арістотель зауважував: «Значення ради втрачається ... коли члени народного зібрання мають від цього певну користь чи добру платню за відвідання зібрань; тому вони, маючи багато вільного часу, часто влаштовують засідання й ухвалюють постанови про всілякі справи» [9, с. 199].

Значну частину «Політики» присвячено проблемі конфліктів у суспільстві, які вели до змов та переворотів. Судячи з ретельного дослідження причин, складу учасників, їхньої мети та результатів, такі явища були непоодинокими практично в усіх полісах. Арістотель детально аналізував мотиви бунтів у суспільстві, які можна умовно поділити на дві великі групи: до першої групи відносилися причини морально-етичного характеру (зверхність, презирство, нахабність). Більш вагомими були чинники, які стосувалися взаємовідносин основної маси населення та осіб, які знаходилися при владі: «...приводом для обурень є: підступи, що чинять одні іншим при заміщенні посад ... нерішучість (у проведенні реформ)» [9, с. 210]. Основне ж протистояння у суспільстві, на думку Арістотеля, полягало у відстоюванні народом своїх законних громадянських прав: «...одні, піднімаючи повстання, прагнуть до рівноправності на тій підставі, що вони, маючи рівні права з особами привілейованого стану, залишаються обділеними», та бажанні скористатися надмірно такими правами (прагнучи до нерівності й переваг у всьому) [9, с. 209]. Першу причину повстання автор уважав справедливою, у другому випадку – «для того щоб добитися ще більше прав, – це вже несправедливо». Арістотель акцентував увагу на меті повстань, які, як і причини, мали двоякий характер: «Метою повстань є прагнення до збагачення і почестей ... страх утратити громадянські права й через небажання сплачувати накладений штраф – байдуже, чи це у власних інтересах, чи в інтересах друзів» [9, с. 209]. Такі заколоти, ураховуючи методи реалізації (насильство, підступи), Арістотель уважав державним переворотом, що розхитує державний лад і може призвести до ще гірших наслідків. Із метою забезпечення від повстань він рекомендував: «...не слід допускати, аби котрийсь із громадян мав змогу безмежно збільшувати свій вплив ... бо не кожний здатен нести свій щасливий жереб» [9, с. 232]. Не останню роль у протистоянні окремих груп суспільства мали і нові правила виконання громадських зобов'язань, до чого причетні були всі громадяни. За зміненими умовами відбувався диференційований підхід до реалізації таких обов'язків. На багатих, якщо вони відмовлялися виконувати певні зобов'язання, накладався штраф, тоді як бідні, за тих же умов, позбавлені таких покарань [9, с. 188–189]. Такі умови тільки посилювали конфлікти у суспільстві.

Власність, яка у греків була мірилом не лише майнової стабільності, а й носієм політичних прав і свобод, у IV ст. до н. е. також зазнала суттєвих змін. Відбулося суттєве майнове розшарування громадян, що мало не тільки економічні, а й політичні наслідки. Аналізуючи непримеренне протистояння бідних і багатих, Арістотель зазначає: «Люди з першої групи звичайно стають нахабними й страшними мерзотниками. Люди з другої групи звичайно стають підлими й ошуканцями... А ще люди обох груп прагнуть здобути владу, хоча й найменше дбають про неї, навіть навпаки – одні й другі завдають шкоди державі» [9, с. 182]. Шкода державі у розумінні Арістотеля полягала в тому, що одні розбещені і не звикли коритися, інші – не вміють управляти і звикли до рабської покори. У такому разі «виникає держава панів і рабів, а не об'єднання вільних; держава, де одні сповнені задрощів, другі – презирства» [9, с. 183]. Зрозуміло, що про політичні компроміси у таких випадках вже не йдеться, бо «коли одні володіють незмірним багатством, другі – ніяким, виникає або крайня демократія, або крайня олігархія, або тиранія – саме внаслідок протилежних крайнощів, що мають місце у майнових відносинах (між громадянами)» [9, с. 184]. У контексті майнової нерівності та її негативних наслідків Арістотель визначав умови існування ще однієї ознаки кризи полісу – розклад військової організації та перехід до найманства: «І коли точиться якась війна, бідняки терплять злигодні, бо їм не дають засобів до існування; а коли вони отримують їх для прожиття, тоді охоче воюють» [9, с. 189–190]. Падіння ролі ополчення громадян і зростання ролі найманих армій – важливий показник цієї кризи. Найманець являв собою новий соціальний тип, який уже мало був пов'язаний із землею рідного поліса, його цінностями і традиціями [1, с. 187]. Тобто основною причиною появи такої тенденції у полісі Арістотель уважав складну економічну ситуацію, яка мала досить негативні наслідки як для держави, так і громадян. Вихід із такого становища можливий за наявності забезпечених прошарків населення, які повинні стати опорою держави і основою стабільного суспільства: «Володіючи статками, люди зазвичай не схильні до вчинення (якихось) злочинів, як це трапляється з неміщими» [9, с. 176]. До таких стабілізуючих спільнот Арістотель відносив громадян із середніми статками: «...середній стан найкращий для державного устрою, бо тільки завдяки йому відсутні групові чвари; там, де середнього прошарку багато, найрідше бувають громадянські чвари й незгоди» [9, с. 184]. На думку автора «Політики», середні прошарки суспільства можуть стати політичною силою, яка унеможливить соціальні конфлікти, де «...середній складник набуває впливу і перешкоджає виявам протилежних крайнощів» [9, с. 184]. Тобто суспільство, де переважає середній клас, управляється набагато ефективніше, бо в ньому забезпечується необхідна рівновага.

Таким чином, Арістотель у творі «Політика» проаналізував явища, які були новими і не характерними для традиційних грецьких полісів: підміна законодавства окремими постановами для вигоди

певних груп суспільства, зловживання владою посадових осіб та зниження їхніх професійних якостей, збільшення ролі демагогів та не громадян у прийнятті державних рішень, посилення економічного та політичного протиборства, що руйнували основи держав-полісів IV ст. до н. е. і спричинили їхню суспільну кризу.

Література:

1. Петрінко В.С. Поліс як державне утворення у «Політиці» Арістотеля. *Науковий вісник УжДУ. Серія «Історія»*. 1999. № 4. С. 183–188.
2. Климончук В. Суспільно-політична думка стародавньої Греції про свободу і моральну відповідальність. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія, соціологія, філософія»*. 2009. Вип. 12. С. 24–28.
3. Ніколенко В.В. Афіньська держава та демократія у науковій спадщині Арістотеля. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2020. Т. 12. Вип. 1(25). С. 87–94.
4. Найчук А.В. Давньогрецький поліс у контексті соціально-політичних поглядів Платона та Арістотеля. *Політологічні студії*. 2010. Вип. 1. С. 105–113.
5. Козинець О.Г., Остапенко А.І. Платон та Арістотель про державу і право: порівняльна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 89. С. 37–41.
6. Меленко С.Г. Арістотель про соціальні основи держави. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2012. Вип. 56. С. 60–65.
7. Левкулич В.В. Ідея соціальної рівності в епоху античності. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2008. № 71. С. 139–150.
8. Ковальчук М. Політика як мистецтво управління людьми у філософсько-політичних концепціях Платона і Арістотеля. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2019. Вип. 22. С. 150–155.
9. Арістотель. Політика. Поетика / пер. з давньогрецької мови О. Кислюка, Б. Тена. Харків : Фоліо, 2023. 509 с.
10. Пономаренко Л. Алквіад як представник нової генерації політичних еліт Стародавньої Греції. *Літопис Волині*. 2023. № 28. С. 226–230.